

Slovenska vas in slovenska kmeška hiša.

(Sestavila prof. na višji državni šoli o. Grebenc in D. Volavšek.)

(Dalje.)

Drugi tip slovenske vasi je t. zv. obcestna vas, ki je tujega, nemškega izvora, če ni sploh indoevropska. Nastala je ali na povelje graščaka, ki je kratkomalo odkazal svojim podanikom mesta za zgradbo hiš, ali pa pri nas šele v novejši dobi, mnogokrat pod tujim vplivom, ob novo zgrajenih važnih prometnih cestah. V prvem slučaju je razdalja med posameznimi hišami le malenkostna in enakomerna. Hiše so večinoma s pročelji obrnjene proti cesti. Nastale so te vasi, kakor smo že omenili, pod tujim vplivom, ker je široka obcestna vas značilen tip nemške vasi. Kje in v koliki meri je slovenska obcestna vas nastala pod tujim vplivom, bo treba še natančneje preiskovati.

Omeniti še moramo, da imajo slovenske vasi običajno le malostevilno prebivalstvo, dočim se rusinske in madjarske nižavske vasi lahko merijo glede števila prebivalstva z našimi mesteci, kajti štejejo 1—3000 prebivalcev in so v nasprotju z našimi vasmi, pri katerih skoraj ne moremo določiti, kje konča prva in kje začenja druga, po več ur hoda druga od druge oddaljene. Vzrok te obljudenosti so tartarski oztroma pri Madjarjih turški napadi in deloma pustinska in močvirna pokrajina. So to dolge obcestne vasi in nam, posebno madjarske, ne nudijo nič tipičnega in samostojnega, ker so večkrat po Turkih požgane, nastale šele v novejši dobi. Isto velja tudi za vzhodne dele Hrvatske in Slavonije, dočim najdemo v srednjem in na goratem Kraškem delu majhne kupčaste vasi z raztresenimi hišami. Enako je tudi v slovenskem delu Primorja in v Dalmaciji, samo s tem razločkom, da so hiše še bolj raztresene. Bosna je ohranila deloma še staro majhno združeno vas.

Iz tega lahko sklepamo, da je oblika vasi v prvi vrsti pač odvisna od krajevnih in podnebnih razmer, ki povzročajo večjo ali manjšo rodovitnost pokrajine. Tudi pri Čehih, ki imajo v nižavju pristno-slovensko ovalno okroglo vasi, pri Poljaki in Rusinih z dolgimi obcestnimi vasmi, vidimo v goratih pokrajinah povsod majhne kupčaste vasi. Ta tipično slovenska vas je doma torej tudi pri drugih Slovanih v gorskih pokrajinah. Nekateri nemški narodopisci so tudi to proglasili za nemško last, ker izhaja po njihovem mnenju sploh vse od Germanov, in ker se najde tudi v nekdanjih slovanskih sedaj nemških pokrajinah, kar nam pa še bolj jasno dokazuje njen slovanski izvor. Vsaka slovenska, pa tudi neslovenska vas je takorekoč odprta

zgodovinska knjiga, iz katere se da čitati približno njena starost, njen postanek in razvoj ter mnogokrat kruti boji, katere so bili njeni prebivalci za svoj obstanek. Priča pa nam tudi nadalje o večji ali manjši izobrazbi in o kulturni stopnji, ki so jo dosegli njeni prebivalci. Slovenska vas, ostala boš vedno, bodisi čedna ali nečedna, hrepenenje vseh tistih, ki so zagledali luč sveta pod še tako nizko, slamnato vaško streho, ki so presanjali svoja otroška leta po bujno zelenih vaških lokah in na zamazani vaški cesti.

V toplih pokrajinah se živinorejcu ni treba posebno brigati za živino. Ona ostane tekem vsega leta na prostem. Pri naših podnebnih razmerah je to večinoma nemogoče.

Domača živina je bila že od nekdaj najdražocenejše premoženje in obenem najljubša lastnina kmeta. Za živino skrbi še dandanes marsikateri kmet skoraj bolj kakor za svojo družino, češ, človek si lahko sam pomaga, živina si pa ne more. Ni čudno torej, če je imel živino za vredno, da prebiva z njim skupaj v istem prostoru. Tako je bilo tudi prvotno. To nam dokazuje še dandanes ureditev planinskih pastirskih koč, kjer spi pastir sredi med svojo živino, od te ločen le po nekoliko zvišenem prostoru in s par latami. Isto opazimo v revnih kraških deželah, kjer se nahaja živina stalno ob slabem vremenu in po noči v istem prostoru, kjer prebiva družina. Le nizka pregraja loči v teh bornih kočah živino od človeka. Pa tudi pri nas in drugod in celo pri bogatih kmetih se naselijo čez zimo kokoši v kuhinji ali v izbi v podpečku, od koder lahko tudi slišimo cviljenje mladih pujskov ali pa meketanje koz. Da ni to ravno zdravo za ljudi, je umljivo.

Vendar, ne v toliki meri higienična potreba, pač pa večja množina živine, je prisilila kmeta, da je začel graditi za živino posebne prostore, hleve. Tudi za poljedelsko orodje in vozove, ki jih je rabil pri razširjenju kmetijstva, je postala veža kmalu premajhna. Treba je bilo misliti na gradbo hlevov in drugih gospodarskih poslopij. Tako so polagoma nastala posamezna gospodarska poslopja, ki jih je ali kratkomalo prikropal hiši, kot podaljšek hiše, ali jih zgradil raztresena brez vsakega reda okoli hiše, ali pa stojijo v pravokotni smeri okoli štirioglatega dvorišča, ali pa slednjič združena pod eno streho v enotni kmetijski dvor, in sicer povišan za eno nadstropje.

Nastali so torej zelo raznovrstni kmetijski dvori. To raznovrstnost je povzročila poleg drugih činiteljev različna sposobnost zemlje in podnebja za to ali ono kmetijsko-gospodarsko panogo. Kakor smo že ome-

nili, je bil v starejši dobi kmet v prvi vrsti živinorejec, kakor je še dandanes pri nas in drugod v goratih in hribovitih krajih. Kmetijski dvor je bil, oziroma je še dandanes v tem slučaju prilagoden potrebam in zahtevam živinoreje. Glavno gospodarsko poslopje tvori torej poleg hiše hlev, nad katerim so prostori za krmo in slamo. Ob hlevu se nahaja navadno nižja in odprta parna za steljo. Majhen skedenj, kjer se zmlati žito, zadostuje malenkostnim poljedelskim zahtevam. Navadno ne vsebuje tak kmetijski dvor niti prostora za poljedelsko orodje. V največ slučajih so to enostrešni kmetijski dvori; hiša z gospodarskimi poslopiji vred stoji v premi črti pod eno streho. Ti dvori stojijo navadno v večji razdalji eden od drugega in so torej več ali manj osamljeni. Pri nas jih vidimo povsod v goratih pokrajinah, kamor še ni segel vpliv tujcev in industrije.

V rodovitnih nižinskih pokrajinah, ki so sposobne za poljedelstvo, je redil kmet le toliko živine, kolikor je je rabil za obdelovanje polja, za mleko in meso za domačo potrebo. Seveda je bilo to mogoče le v krajih, kjer so pripadala kmetijam obširna polja, ki so jih po enoletnem obdelovanju prepustili 3 do 4 leta živini v pašo in pognojitev. Dandanes, ko se mora zemlja v resnici do skrajnosti in racionalno izrabiti in je torej potrebna vsakoletna pognojitev, in ko so uvideli, da tudi umetna gnojila ne morejo popolnoma nadomestiti živinskega gnoja, se je povzdignila na večjih in manjših poljedelskih kmetijah tudi živinoreja. To velja pred vsem za naše slovenske rodovitnejše pokrajine. V mnogih slučajih sploh ne moremo določiti, ali zavzema poljedelstvo, ali živinoreja glavno in prvo mesto. Kljub temu pa so tudi v teh slučajih gospodarska poslopja prirejena poljedelskim zahtevam. Hlev ni več glavno gospodarsko poslopje. Poljedelstvo zahteva obširne shrambe za neomlačeno in omlačeno žito za vozove in druga poljedelska orodja. Večje kmetije imajo eno — ali pa tudi dvovrstne kozolce, kjer sušijo žito do mlačve; v spodnjih prostorih spravljajo vozove, v gorenjih pa sušijo koruzo.

V vinorodnih pokrajinah igrata živinoreja in poljedelstvo bolj podrejeno vlogo. Poleg drugih gospodarskih poslopij v manjšem obsegu so tu potrebni posebni prostori za stiskalnico in obširne kleti. V slovenskih vinorodnih pokrajinah ne vpliva vinoreja v posebni meri na razpredelbo gospodarskih poslopij, če izvzamemo primeroma obširne kleti, ki se sicer nahajajo pod hišo, a so vendar značilne za vinorodne pokrajine. Večinoma imajo naši večji vinogradniki posebne stavbe v vinogradih, ki ležijo izven vasi. Te stavbe so slavno-

znani vinski hrami in zidanice, ki vsled svoje lege v vinogradih ne vplivajo na razdelitev gospodarskih poslopij in ne preobrazujejo lica kmetskega dvora. Mimogrede bodi omenjeno, da zaznamuje v štajerskih vinorodnih krajih beseda »hram« lesene, vinogradništvu namenjene stavbe, tuintam pa tudi hišo. Ker so pri večini naših kmetij združeni vsaj dve izmed omenjenih gospodarskih panog, ne moremo ravno trditi, da vpliva ta ali ona panoga v večji meri na lice slov. kmetskega dvora, vendar se mora upoštevati tuintam tudi to dejstvo. Pri drugih narodih so pa ravno pokrajinske razmere in od njih odvisne gospodarske panoge tisti glavni činitelji, ki je podelil kmetskimi dvorom posebni tip.

V glavni meri je, kakor smo že omenili, na število gospodarskih poslopij in indirektno tudi na njihovo razvrstitev vplivala vsled pomnožitve družine zahteva po večjem, bolje obdelanem posestvu in vsled tega potreba obširnejših gospodarskih poslopij.

Stanovanju priklopljen hlev in skedenj nista več zadostovala. Nadaljno prizidanje v premi črti ne bi vplivalo posebno ugodno v arhitektonskem smislu. Treba je bilo torej misliti na nove gospodarske stavbe, ki ne bi stale v premi črti z že dograjenimi. Nastali so torej razni tipi kmetskih dvorov. Kot prvi tip naj navedemo »kupčasti kmetski dvor«! O tem lahko govorimo v slučaju, če stojijo posamezna gospodarska poslopja brez vsakega reda, kakor na kupu, okoli in za hišo, v večji ali manjši razdalji in brez medsebojne zveze. Kupčasti kmetski dvor je naravnost podoben majhni kupčasti kmetski vasi, ker obsega v mnogih slučajih poleg množičnih gospodarskih poslopij tudi hiše in kočice preužitkarjev in osebenjakov, zadnjih kot stalnih delavcev na posestvu. Kupčasti dvor ima nekoliko prednosti v slučaju požara, drugače pa je v vsakem slučaju nepraktičen, ker je vsako poslopje zase z vsemi svojimi stranmi izpostavljeno vsem vremenskim neugodam in je delo samo, kakor tudi nadzorstvo pri delu, otežkočeno. Kupčasti kmetski dvori se nahajajo povsod tam, kjer so gradili neizvežbani stavbeniki, ki se jim ni smilila nepotrebna potrata stavbenega materiala. Oni so znak zaostalosti v stavbnem obrtu in sploh v napredku. Žal, so tudi v slovenskih deželah nekaj navadnega, vendar se počasi izgublja.

Drugi tip kmetskih dvorov najdemo v obcestnih vaseh, ki so nastale večinoma naravnost na povelje in po načrtu graščakov, od katerih so bile odvisne. V teh obcestnih vaseh se kupčasti dvor sploh ni mogel razviti vsled pomanjkanja prostora in ker ni dovolil graščak nepotrebne

potrate lesa. V teh vaseh je, kakor povsod, pryotno prevladoval enostrešni tip kmetskega dvora. Vsa gospodarska poslopja s hišo vred so stala pod eno streho in v premi črti. Razširjenje gospodarstva je zahtevalo novih stavb. Te stojijo v obcestnih vaseh v pravem kotu ena proti drugi, bodisi v direktni zvezi, bodisi zvezane med seboj z zidom ali plotom. Pa tudi ti dvori so različni z ozirom na to, ali obdajajo poslopja dvorišče na dveh, treh ali štirih straneh. Dvori, pri katerih stojijo poslopja v direktni, pravokotni medsebojni zvezi, so nastali večinoma v novejši dobi in značijo že precejšen napredek v stavbarstvu. Tudi te, ravnokar omenjene vrste kmetskih dvorov, niso ravno redke pri nas, vendar so nastale večinoma pod tujim vplivom, kakor tudi tako zvani »enotni kmetski dvor«. Ta je v vsakem oziru, če izvezamo nevarnost pred ognjem, najbolj praktičen in znači najpopolnejši stavbno-tehnični razvoj pri stavbi kmetskega dvora. Zelo pogostoma vidimo enotni kmetski dvor posebno na Gorenjskem. O njem, kakor tudi sploh o drugih vrstah slovenskih kmetskih dvorov, hočemo govoriti v razpravi o slovenski kmetski hiši.

(Dalje prih.)

O razvoju obrti in trgovine.

Če sežemo par stoletij v zgodovini nazaj, izprevidimo, da obrtni in trgovski stan nista imela niti zdaleka onih pravic, veljave, pa tudi ne onih udobnosti, kot jih imata sedaj; da sta si to priborila, je bilo treba veliko truda in napa, bodisi telesnega kot duševnega. In ker igra ravno obrtni in trgovski stan veliko vlogo v našem političnem in zasebnem življenju, je umestno, če pogledamo nazaj v njegov razvoj. Tako bomo znali naš sedanji položaj bolj upoštevati, obrtni in trgovski stan bolj ljubiti in spoštovati. Površno si bomo ogledali obrtniški boj za obstanek v naših obmejnih krajih: Trstu, Gorici in na Koroškem, bolj obširno pa se bomo ustavili v Ljubljani in na Kranjskem sploh.

Ob koncu srednjega in v začetku novega veka je bil trgovski stan v družbi kmetskega stanu pripuščen sam sebi. Da je bil s svojo usodo zelo nezadovoljen, nam pričajo nešteti upori, kojih glavni cilj je bil priboriti si svobodo. Le polagoma se je stališče obrtnika začelo boljšati.

Pogled na trge in mesta nam kaže v 17. in 18. stoletju precej izpremembe z ozirom na konec srednjega in začetek novega veka. Stara, obzidana mesta, stare vojne naprave so izginile pred iznajdbo topa in pred ne več žugajočo turško nevarnostjo; zidovja in utrdbe so odpadle. S tem tudi trgovec ni bil več tako navezan na lokalne razmere. Obrtnik in trgovec sta čisto — ker je bilo zunaj mest in trgov več zaslužka — zapustila svoje bivališče in ga prepuštila kmetskemu stanu, ki je bil, kot je še danes, navezan na lastno grudo. Odprla so se nova pota, nove ceste v širni svet.

S tem je pa seveda skoro povsod po malem začel obrtni stan propadati. Zdržali so se po večini le kraji ob morju in ob križiščih velikih cest. Obrtništvo v takih krajih nam kaže v tej dobi celo krepak napredek.

Med taka obmorska mesta spadata zlasti Trst in Reka.

Trst je bil v sredini 17. stoletja še majhno mestece. Trgovina se je tu vršila še na sejnih; pomen je imela le za bližnje pokrajine. Na te sejme, od katerih je bil najznamenitejši o sv. Lovrencu, so prinašali naši ljudje platno, sukno, železino in žito; nakupovali pa so tam: olje, vino, sol in južno sadje. Trgovsko življenje v starem Trstu nam Valvasor opisuje s sledečimi besedami: »Ker ima Trst dobro pristanišče, prihajajo semkaj skoro vsak dan iz Benetk in drugih krajev vsakovrstne ladje, ki nalože in odpeljejo razno trgovsko blago ali pa je semkaj pripeljejo in odlože. Od tega blaga gre potem mnogo v Ljubljano in od tam naprej. Okoli mesta raste v veliki množini najboljša belo in rdeče vino, ki se izvažajo v oddaljene dežele. Tudi pridelujejo pri tem mestu silno veliko soli.« Sol so potem razni tovorniki prevažali na Kranjsko, Koroško, Štajersko, da, celo na oddaljeno Ogrsko.

Mesto je dobilo pravo lice šele pod vlado cesarja Karola VI., ki ga je proglasil za svobodno mesto. Cesar je skušal dvigniti pomen mesta s tem, da je sklenil razne trgovske pogodbe z Napolitansko, balkanskimi in celo azijskimi pokrajinami. Da bi to trgovino nekoliko bolj uredil, je ustanovil na Dunaju »Orientalsko kompanijo«, koje glavni namen je bil pospeševanje in procvit tržaške trgovine. Da bi omogočil trgovino med Trstom in zaledjem, je dal temeljito popraviti cesto Dunaj—Trst, ki je z malimi izpremembami, seveda izboljšana, sedanja direktna cesta Dunaj—Trst. Še bolj pa se je Trst povzdignil po l. 1718.; omenjenega leta ga je namreč Karol proglasil obnemem z Reko za svobodno luko. Vsak se je smel nemoteno naseliti; kaj čuda, da so od vseh strani vrveli obrtniki in trgovci v trgovsko središče. Ladje so začele rezati valove sinjega Jadrana, privažale in odvažale. Na mestu starih solin je zrastle ladjedelnica in po vrhu je še cesar dal nakupiti na Napolitanskem tri ladje. Poleg »starega meta« se je ustanovilo »novo mesto«, obstoječe večinoma iz priseljenih trgovcev in obrtnikov. Mesto se je tako razširjalo, da je že ob nastopu Jožefa II. narastlo na 17.000 prebivalcev.

Podobno Trstu se je razvijala tudi Gorica. V mesto se je tekom 17. in 18. stoletja priselilo veliko trgovcev in obrtnikov, poleg raznih plemenitaških rodbin. Judom je bil odkazan celo lasten del mesta, v katerem so bili ustanovili celo svojo posojilnico. Ker so pa zahtevali prevelike obresti (15 do 20%), je morala hranilnica prenehati in povrhu so se prebivalstvu še zelo zamerali. Na mesto omenjene posojilnice pa je bil ustanovil prvi goriški nadškof grof Attems za revnejše sloje na lastne stroške zastavljalnico (Mons pietatis), ki je mnogo pripomogla zlasti obrtnemu stanu. Ker so se začela zidati tudi razna nova poslopja: cerkve, samostani, plemenitaška in zasebna poslopja, se ne smemo čuditi, če se je mesto kmalu zelo povzdignilo,